

Х.М. ТҮРСҮН
Қ.БАЗАРБАЕВ

СЕРАЛЫ ЛАПИННИҢ КӨЗҚАРАСТАРЫНДАҒЫ «ИСЛАМДЫҚ
СОЦИАЛИЗМ» МОДУЛІ

В данной статье рассматриваются политические взгляды видного представителя национальной элиты Туркестанского края в начале XX века в борьбе против колонизации. Раскрываются причины альтернативного предложения его концепции «Исламский социализм» при модернизации туркестанского общества большевистской властью.

Bu makalede, XX.yüzyıl başlarında Türkistan Bölgesi'nde sömürgecilğe karşı mücadele eden tanınmış milliyetçilerin biri olan Seralı LAPİN'in siyasî görüşlerine yer verilmekte ve onun bolşevist iküdanni yardımıyla Türkistan toplumunun modernize edilmesinde İslam Sosyalizmi fikrinin uygulanış nedenleri ele alınmaktadır.

Түркістан ұлттық элитасының көрнекті өкілі Сералы Лапин (1868 – 1919) ұлт-азаттық қозғалыста саяси күрескерлігімен танылған тұлға ғана емес, ол осы саяси күрестің идеялық бағыт-бағдарын айқындауға үлес қосқан ойшыл болғандығы назардан тыс қалып келеді. Оның үстіне, соңғы жылдары қалыптасқан ғылыми тұжырымдар кеңестік тарихнаманың «Шуро-и-ислам», «Шуро-и Уламо» ұйымдарының әлеуметтік негізі үстем тап өкілдері мен дінбасылардан құралған, «панисламизм» идеясын көтерген ұйымдар деген бағасының мүлде теріс екендігіне көз жеткізуде [1, 47].

1917ж. Ташкентте 16-21 сәуір аралығында «Шуро-и-ислам» ұйымының ұйымдастыруымен өткен Бүкілтүркістан мұсылмандарының бірінші съезінің күн тәртібіне Уақытша үкіметке қатынас, Ресейдің болашақ мемлекеттік құрылысы, Құрылтай жиналысына сайлауға әзірлік сияқты зөру мәселелермен бірге жергілікті діни мекемелердің қызметі, медреселер мен вакуфтардың жайы сияқты діни мазмұндағы мәселелер де қойылды. Осы съезде Уақытша үкіметке қатынас мәселесі талқыланғанда С.Лапин «оған мұсылмандардың өзін-өзі билеу құқығын қамтамасыз ету тілегін теріске шығармайтын болса ғана қолдау көрсету керек» деген ұсыныс білдіреді. Бұл мәселенің Құрылтай жиналысында түпкілікті шешімін табатынын ескерген делегаттар Уақытша үкіметке қолдау көрсететті [2].

Патша өкіметінің дін істерін жергілікті әкімшіліктің билігіне беріп қоюын әділетсіздік деп бағалаған С.Лапиннің ұсынысымен Түркістанда дербес діни басқарма құрылсын деген шешім қабылданды. Бұл шешім Түркістанда мұсылмандық діни басқарма - мүфтиліктің құрылуы жөнінде 1914 ж. Мемлекеттік думадағы мұсылман фракциясының ұйымдастыруымен өткен Бүкілресейлік мұсылмандар съезінің шешімі аяқсыз қалмай, жүзеге асуы тиістігіне негізделді [3].

С.Лапиннің көзқарастарындағы бұндай діни бағдар оның саяси ұйым құруға қатысты әрекеттерінде нақты көрініс тапты. 1917 ж. 10 шілде күні Ташкент қаласындағы Беклер-Бегі мейінінде 25 мыңға жуық адамның қатысуымен өткен митингі кезінде С.Лапин өзінің «әрқашанда таза мұсылмандықты, шариғат қағидаларын жоғары тұтатындығын алға тартып,

мұсылмандардың өзін-өзі билудегі заңды құқығын қамтамасыз етуде бар күш-жігерін аямайтындығын мәлімдеп», халықты да осы бағытта болып, бір ұйымға бірігуге шақырды. Митингіге қатысушылар бұл ұсынысты бірауыздан қолдап, жаңадан құрылған ұйымды «Шуро-и-уламо» («Дін иелері кеңесі», «Ғұламалар қоғамы») деп атауды ұйғарды [4].

С.Лашин жетекшілік еткен «Шуро-и-уламо» ұйымының әлжуметтік өзегін дінбасылар – молдалар, ишандар мен медреселердің ұстаздарының құрауы мүшелерінің басым бөлігі демократиялық ағымдағы зиялылардан тұрған «Шуро-и-ислам» ұйымына қарағанда оған біршама діни сипат берді. Әрине, бұл фактор ұйым қызметінің мазмұнынан да көрініс тапты. Осындай себептермен де «Шуро-и-уламо» ұйымы сол кездегі саяси лексикада қадимшылар (ескішілдер), ал «Шуро-и-ислам» ұйымы жәдидшілер (жаңашылдар) ұйымы деп атала бастады.

«Шуро-и-уламо» ұйымының жергілікті бөлімшелерін ашуда діндарлар белсенділік танытты. Айталық, осы жылдың пілдесінде Қоқан қаласында ұйымның бөлімшесі ашылды [5, л19]. Ал Самарқанда ұйымның бөлімшесі ашылмағанымен жергілікті «Иттифак» («Одақ») ұйымы «Шуро-и-уламоға» ізгі ниетте болды [6, л2.]. Сырдария облысында ұйымның бөлімшесі құрылмаса да облыста С.Лашиннің ұстанған бағытын қолдаушылар көп болды [7].

Шілде айының соңында өткен Ташкент қалалық думасы сайлауына түрлі партиялар мен қоғамдық ұйымдар атынан 16 тізім ұсынылса, солардың арасында «Шуро-и уламо» жеңіске жетіп, думадағы 102 орыннан 62, социал-демократтар 5, эсерлер 24, «Шуро-и-ислам» 11 орын иеленді [8].

Бұл деректер «Шуро-и улеманың» қалалық думадағы орынның тең жарымынан астамын иеленуінің сыры неде? - деген заңды сұрақ туғызады. Оның сыры біздің пікіріміз бойынша, «Шуро-и Улема» атынан өлкедегі отарлық билік өкілдерінің де көптеп ұсынылуы болды. Жергілікті пенуіктердің тізімге көптеп енгізілуі сайлау барысында әкімшілік ресурстар арқылы ықпал жасау орын алды деген қорытынды жасауға негіз болады.

«Шуро-и-Улема» саяси ұйым ретінде Ташкент қаласында өз қызметін кең өрістетті. Ұйым өлкенің қоғамдық-саяси өміріне белсене араласа бастады. Осы жерде ұйымның сипатына қатысты атап өтерлік бір жайт, «Шуро-и-Улема» европалық үлгідегі саяси партия болмаса да саяси партияға тән ұйымдық, құрылымдық белгілері болды. Олай дейтініміз, С.Лашин жетекшілік еткен “Шуро-и-уламо” ұйымы саяси шешімдерге бастамашыл болып, өлкеде жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінің бар билікті қолына алу үшін революциялық комитет құруына батыл қарсылық танытты. Сол үшін де Түркістан өлкесі мұсылмандарының съезін шақырды. 17-20 қыркүйекте Ташкентте өткен съезге 500 ден астам өкіл қатысып, өлкедегі саяси ахуал, Түркістанның болашақ саяси құрылысы, жер мен суды пайдалану жайы, азық-түлік, сот, оқу-ағарту ісі, мешіттерді басқару, вакуф, земство, мұсылмандық саяси партия құру, Құрылтай жиналысына сайлау мәселелерін қойды.

Съезде Түркістан федеративті республикасының саяси құрылымы мәселесінде С.Лашиннің ұсынысы бойынша қабылданған қаулыда «Түркістан федерациясындағы заң шығару билігі жалшыға бірдей, құпия дауыс беру арқылы 5 жылға сайланған түркістандық парламенттің қолында болады. Оған Түркістан өлкесінде тұратын барлық халықтардан теңдей өкілдер сайланады. Түркістан парламентінің заң шығару функциясы Ресей республикасының негізгі заңдарымен және шариғат талаптарына сай үйлестірілуі тиіс... Тапкент қаласында Түркістан Федерациясының «Маһками шариғат» деп аталатын сенаты болады. «Маһками шариғат» Түркістан Федерациясының жоғарғы сот мекемесі қызметін атқарумен қатар, заңдарды жариялау мен түсіндіру құқығына иелініп, олардың шариғат талаптарына қайшы келмеуін қадағалайды, сондай-ақ барлық мемлекеттік мекемелер мен оның лауазым иелерінің және сот мекемелері мен оның қызметкерлерінің дұрыс қызмет етуін бақылайды. Сенат («Маһками шариғат») төрағасы «шейх-ул-ислам» (бас прокурор) деп аталып, Түркістан федерациясында заңдардың орындалуына жауап береді» [9].

«Шуро-и-уламо» ұйымы ұстанған Түркістан өлкесінің болашақ мемлекеттік құрылымының осы модулі жөнінде М.Шоқай «Ғұлама қоғамы» («Шуро-и-уламо») мәселеге басқашалау тұрғыдан келді. Революцияны, яғни Ресейдегі мемлекеттік тәртіптің өзгеруін «Ғұлама қоғамы» сонау Әзіреті Осман заманынан бері мұсылман халықтарының тарихында болып көрмеген әл-хулафа әр-рашидун мемлекеттік құрылысын қайталау кезеңі демекші болды. ... Сералы Лашин өз қоғамы атынан Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті жанынан Түркістанда «Маһками шариғат» («Шариғат соты») деген атпен депутаттар мәжілісін (сенат) құрып, Бүкілресей құрылтай жиналысы мен Бүкілресей парламенті тарапынан Түркістанға байланысты шығарылып жатқан заңдардың осы шариғат мекемесіне бағынуын талап етті. Бұл мұсылмандық көзқарас тұрғысынан алғанда өте жақсы ұсыныс еді. Бірақ ол жас баланың «аспандағы айды алып бер» деген далбасасына ұқсайтын. Мұндай мықты мұсылмандық идеяны жүзеге асыру үшін Түркістан ең алдымен Ресейге бағыныштылықтан біржола құтылуы керек еді. Алайда «Ғұлама қоғамы» ежелден ұлттық ұйымдарымыз армандап келген Ресей Федерациясы ішінде автономия беруді ғана талап етті» [10, 273] деп бағалады.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысында осы екі ұйым түрінде пайда болған саяси жолайрыққа С.Лашиннің өлке мұсылмандарының мүддесін қорғауда шариғат қағидаларын басшылыққа алу талабы негіз болды. Әрине, белгілі бір саяси күштердің ортақ көзқарасын білдірген С.Лашиннің бұл талабын оның жеке басының мүддесі болса оның соңынан ешкім ермеген болар еді. Осы екі саяси ағымның теке-тіресі 1917 жылдың қарашасында Түркістан мұхтарыятын жариялар кезде де анық байқалды. С.Лашин бастаған «Шуро-и-уламо» ұйымы мүшелері Түркістан автономиясын жариялауға ерте, оны орыс революциялық демократиясы өкілдерімен келісе отырып жариялау

керек деген пікір білдірді [11, 3-п.]. С.Лапин мұсылмандар съезіне мынандай шарттар қойды: «1. Өлкедегі билікті іс жүзінде қолына алған орыс демократиясының өкілдеріне қарсы дұшпандық іс-қимылдар жасалмасын.

2. Түркістан автономиялы республикасының Уақытша үкіметі өз қызметін барлық жағынан шариғат қағидаларына үйлестіріп жүргізісін.

3. Автономияны жүзеге асыру бейбіт түрде жүрсін, қантөгіске жол берілмесін» [11, 4-п.].

Съезде С.Лапин Түркістан автономиясының жариялануын ертерек деп санағанымен оған қарсы емес екендігің, өз ұсыныстары қолдау тапса Түркістан автономиясы нағыз әділетті мұсылмандық мемлекеттік құрылым болып, халық сеніміне ие болады деп мәлімдеді. Бұл ұсыныстарға делегаттардың бір бөлігі қолдау танытып, Түркістан мұхтарияты халқының 98 пайызы мұсылмандар болатын аймақта жарияланып отырғандықтан автономия ислам дінінің қорғаушысы болуы керектігін алға тартты. Сонымен қатар Түркістан автономиясының аяғынан тік тұруы С.Лапин ұсынғандай бейбіт өмір жағдайында ғана нәтижелі болатындығын, сондықтан кеңестермен келіссөздер жүргізу арқылы Түркістан автономиясын қантөгіссіз құру керектігін делегаттар қолдады [11, 5-п.].

Осы жерде айта кетерлік бір жағай, өлкеде билікке қол жеткізген Түркістан мұхтариятына қатысты «Шуро-и-уламо» ұйымы мүшелері қатысқан Ташкент қалалық думасының мәжілісінде социал-революционерлер (эсерлер) мен социал-демократтар (большевиктер) арасында қызу пікірталас жүрді. Эсерлер Түркістан мұхтариятына ізгі ниетте екендіктерін, егер оған көмек керек болса қол ұштарын созуға әзір екендіктерін танытты. Ал большевиктер болса, Түркістан мұхтариятын мойындамайтындығын білдіреді [12].

Ал С.Лапин Өлкеде қалыптасқан қосөкіметтік жағдайдың қантөгісті қақтығысқа ұласып кетпеуіне қатты алаңдаушылық танытып, Түркістан мұхтариятының Уақытша үкіметінен қарқынды, нәтижелі жұмыс талап етті. Азық-түлікпен қамтамасыз етуді жолға қойып, тұрғындарды төніп келе жатқан ашаршылық апатынан құтқару жолында шұғыл іс-шараларды ұйымдастыру қажеттігін ұсынды. Тез арада Түркістан Құрылтай жиналысын шақырып, онда Түркістандағы қосөкіметтілікті, екі өкімет арасындағы текетіресті доғарып, бейбіт өмірге бастайтын билік органын құру жөнінде дабыл қаға бастады. Сонымен қатар ол Түркістан мұхтариятының үкіметіне билікті атқаруда шариғат негіздерін басшылыққа алу керектігі жайында, сонда ғана Уақытша өкімет өзінің мұсылмандар мүддесін қорғайтындығын көрсетеді деген мәлімдеме де жолдады [13 л.78].

Түркістан мұхтариятының Уақытша үкіметі 1918 жылдың қаңтарында Ташкенттегі кеңестер билігімен байланыс орнатуға талшынып, оған бірлескен съезд өткізу жөнінде ұсыныс та түсірді. Бірақ мұндай ұсынысты кеңестік билік ескерусіз қалдырды. Себебі, Ташкентте бұл кезде Қоқанда жүріп жатқан этносаияси процестерді дұшпандық әрекеттердің көрінісі деп бағалаған пікір

қалыптасқан еді. 1917 ж. желтоқсанның бас кезінде Ташкенттегі кеңес өкіметіне Түркістандағы жағдай жайында Москва әскери округынан «Контрреволюциялық элементтер мұсылман буржуазиясы мен қараңғы түңектегі мұсылман бұқарасына арқа сүйеге талшынуда. Буржуазиялық-чиновниктік элементтер мұсылман ұлтшылдарымен бірге өткізген Қоқандағы съезінде Түркістан автономиясын жариялап, казактардың «Оңтүстік-шығыс одағына» кіру жөнінде қаулы қабылдады. Ресейдің еуропалық бөлігіндегі жағдайға байланысты олардың ұлттық негіздегі басқа да ұйымдарға кіруі ықтимал» [14, 42.] деген мәлімдеме түскен еді.

Түркістан мұхтарияты Уақытша үкіметінің жергілікті халық мүддесін қорғаудағы әрекетіне қарамастан С.Лашин оны әрекетсіздігі үшін сынап, 1918 ж. қаңтарынан бастап «Шуро-и-уламо» Түркістан мұхтариятын қолдаудан бас тартады деген мәлімдеме таратты. Ол Уақытша үкімет мүшелерін атаққұмар деп айыптап, «Шуро-и ислам» ұйымының саяси ұстанымдарымен келіспейтіндігін 5 қаңтар күні өзінің жетекшілігімен өткен Ташкенттегі Жұма мешітінде «Шуро-и-уламо» ұйымының жиналысында [15] білдірді және 10 қаңтарда Ташкентте мұсылмандар митингісінде ұйымдастырып, Өлкедегі кеңестік билік пен Түркістан мұхтарияты арасындағы текетірес қантөгіске әкеліп соқтырады, одан халық зардап шегетіндігін мәлімдеп, қиындықтан шығудың жолы ретінде Ташкентте Түркістан мұхтарияты мен Өлкелік халық комиссарлары кеңесі бірігіп халықтық автономия құруы керек деген ұсыныс жасады [16].

С.Лашиннің өлкеде саяси билікті әлжуметтік және ұлтаралық қақтығыстарсыз орнату жайындағы осындай ұсыныстарын жинақтап, 1918 ж. 17 қаңтарда «Орыс социалистеріне «Улеманың» Ташкент ұйымы атынан» деп аталатын мәлімдеме жолдады [11, 3-10 ш.]. Т.Котюкова осы мәлімдеменің авторы С.Лашин болуы мүмкін деген болжам жасайды [17, 23]. Лашиннің түрлі саяси параларда сөйлеген сөздері мен жасаған мәлімдемелерінің мәтінін салыстыра талдау арқылы аталған мәлімдеменің авторы С.Лашин деген қорытындыға келдік. Мәлімдемедегі көтерілген идеялардың сабақтастығы, ұсыныстардың бірізділігі және жазу стилінің бірегейлігі біздің осындай тұжырым жасауымызға негіз болды.

Өлкелік халық комиссарлары кеңесінде социал-революционерлер билеуші партия болғандықтан мәлімдеме орыс социалистеріне арналды. Аталған құжаттан С.Лашиннің өлкедегі билікке қатысты саяси көзқарастары барынша толық көрініс тапқан. Қайраткер мәлімдемесінде «Ислам мен социализмнің арасында өзара үйлесімділік барын» діни қағидаларды салыстыра талдай отырып негіздейді және «ислам, өмірлік жаратылым туралы ғылым ретінде қалыптасып, сүреңсіз христиандық кертартпалықты алмастырды және өзінің негізіне адам табиғаты мен адами қатынастарды тануды алып, әлемді парасатты ғылыми жолға түсірді» дей отырып, «европалық империализм өз кезегінде еркін ислам әлемін өзіне бағындыру үшін аяусыз да белсенді күрес жүргізіп жатқанда, Еуропаның өзегінде қазіргі

Ресейден көрініс ташқан социализм туралы ілім қалыптасып, мұсылмандық Шығыспен бетпе-бет келді» деген тұжырым жасайды. Өз мәлімдемесінде ислам мен социализмнің бірлесіп өмір сүруі үшін Кеңестер билігін Түркістан мұхтариятымен ымыраға келіп, «халықтық өкімет құруға» шақырды. С.Лашиннің исламдық социализм идеясы осы екі қоғамдық құрылымдардың ұқсастықтарын, ортақ ұстанымдарын іздестіруінен де көренеді. Ислам діні мен социалистік ілім еңбекші бұқараның мүддесін көздейтінің, екеуінің де империализмнің қас жауы ретінде адамды адамның қанауына, ұлтшылдыққа, яғни бір ұлттың екінші ұлтқа үстемдік етуіне қарсы тұратынын, социализм «Барлық жер еңбекшілердікі» десе, исламда «Жерді Алла жаратқан, оны кім өңдеп, тер төксе ол соныкі» дейтін қағидаларын алға тартады.

Оның «Ресейдегі саяси-әлжуметтік революцияның қысымы нәтижесінде Түркістан мұсылмандарының қасіретті жағдайға душар болуы мені социалистерге қалыптасқан ахуалдан шығудың, өзара түсініспеушіліктерді шешудің жолдарын көрсетуге итермелеп отыр» деген сөздері мәлімдеменің жазылу мақсатын танытады. Ол «Мұсылмандық Шығысқа еуропалық елдердің ішінде бұрынғы патшалық Ресей полициялық-миссионерлік әрекетімен орасан зардап әкелді» деп отарлық биліктің пынайы бейнесін әшкерелейді. С.Лашин Түркістанда бірінші дүниежүзілік соғыстан туындаған мәселелерді де назардан тыс қалдырмады. «Әлемдік соғыстан туындаған Ресейдің ішіндегі оқиғалар мұсылмандар санасына еуропалық арам пиғылдың сейілетіні жайлы сенім ұялатты. Еуропалық арам пиғыл революциялық демократияның «Анексиясыз, контрибуциясыз бейбітшілік және халықтардың өзін-өзі бижуі қамтамасыз етілсін» деген ұран бойынша күйреуі тиіс. Мұсылмандар сіздердің бұл ұрандарыңызды зор қуанышпен, өздерінің пайғамбарларының бұдан 1336 жыл бұрын «Әлемде құлдық, адамды адам қанау болмасын, жер бетінде Алла атымен әділдік орнасын» деп жазылған жасыл туын көтеріп қарсы алды» деген тұжырым жасай отырып, «Түркістан мұхтариятын жариялауда өлке мұсылмандары Ислам қағидалары негізінде өзін өзі басқаруға үміттәнді. Осы уақытқа дейін орыс қоғамының буржуазиялық пиғылдағы тобының ойында Түркістан мұсылмандары автономиялы бола алады деген пікір болмады» деген саяси бағамен сабақтастырады. Осыған байланысты оның социализмдегі таштық ұстанымдарының мұсылмандық ұғымдағы баламалары туралы салыстырулары да қызықты болып келеді. «Естеріңізде болсын - мұсылмандар арасынан сіздер жұмысшыларды немесе кедейлерді табарсыздар. Шынында, олар сіздермен көп жағдайда келіскенімен шариғаттан ешқашан бас тартпайды, өйткені ол ең алдымен мұсылман және ислам ілімінің дұрыстығына сенеді. Бұдан шығатын қорытынды біреу: пындығында, Сіздердің үміттеріңізге негізделген идеяларыңыз ислам елдерінің әлдебірінде жылдам әрі жеңіл іске асуы мүмкін, тек бір ғана жағдайда, егер олар сіздердің мәзірлеріңіз бойынша емес, шариғаттың

ұстанымдарына негізделген мұсылмандардың дегені бойынша атқарылса ғана» деген тұжырым жасайды.

Ендігі мәселе, өлкедегі саяси-әлеуметтік текетіресті болдырмау үшін не істеу керек? Лапин бұл мәселеге қатысты мынадай ұсыныс жасайды: «Қантөгіске жол бермеу үшін өлкеде таза мұсылмандық автономия құру қажет. Бұл автономия үкіметімен қатар өлкеде Ресей республикасының органы – Халық комиссарлар кеңесі болсын, оған өлкедегі мұсылман емес тұрғындарды басқару жүктелсін. Мұсылмандық автономияның басқармасы Исламдық социализм принциптері негізінде құрылып, өлкедегі сауда мен өнеркәсіпті бақыласын, еңбекші бұқараны өсімқорлардан, мүлікті таптан қорғасын» дей келіп, «Бірақ бұл жағдай барлық Ресей республикасы социалистік болғанда ғана мүмкін» болатындығын атап көрсетеді.

Сол сияқты ол болашақ «Мұсылман автономиясын басқару қатаң исламдық социализм негізінде құрылуы керек, яғни өлкеде капиталдың өсуіне жол бермеу, сауда мен өнеркәсіпке бақылау орнату, жұмысшы тапты өсімқорлық қанаудан қорғау үшін күштеу арқылы ауқатты топтардан «зекет» пен «ұшыр» алып, ол табысты шарифат талаптарына сай жұмысшылар мен кедейлердің мұқтаждарына жарату» керектігін алға тартады. Демек, осыған байланысты С.Лапиннің шарифаттың экономикалық құндылықтарын нарықтық қатынастардағы «қосымша құн» теориясы мен кеңестік жоспарлы экономиканың негіздеріне балама ретінде ұсынғандығын көрміз. Сол сияқты Түркістан автономиясының федерациясының әлеуметтік-экономикалық құрылымында шарифаттың ұстанымдарына сай жұмысшылардың тұрмысын жақсартуға және жұмысшы еңбегін реттеуге қатысты арнайы заң қабылдануы керек екендігін де алға тартты.

Осы құжатта С.Лапин Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының беделді саяси ұйымының атынан өлкедегі саяси билікті қайта құрудың модулін ұсынып, оны ұйымдастырудың негізгі қағидаларын 14 тармаққа жіктеп көрсетеді. Атап айтқанда, Түркістандағы басқару формасын айқындау мақсатында Ташкент қаласында Құрылтай жиналысын шақыру ұсынылады (1 тармақ).

Осы Түркістан құрылтай жиналысы өлкедегі саяси басқару формасын айқындағанға дейін Сырдария, Ферғана, Самарқанд және Закаспий облыстары Ресей Федерациясының бір бөлігі ретінде қалып, бұл облыстарды қоныстанған мұсылмандардың ішкі өмірі шарифаттың әлеуметтік принциптері мен ережелерін басшылыққа алатын, Ресей республикасының Түркістан мұсылман федерациясы басқарсын (3 тармақ). Осылайша С.Лапин өлкенің болашақ саяси құрылымын біртұтас ұлттық бірлік емес, көпұлтты Түркістан мұсылман федерациясы түрінде қарастырады және ол федерацияның Уақытша халықтық үкіметі құрылып, ол мемлекеттік меншікке, бюджетке иелік жасайтын болады (10, 11, 12 тармақтар).

Ол Түркістан мұсылман федерациясының Уақытша үкіметі Ресей республикасының федерацияларымен бірге көрші елдермен де сауда-

экономикалық келісімдер мен шарттар жасауға, сол сияқты бірінші дүниежүзілік соғыста соғысушы мемлекеттер арасында бітім жасауға байланысты өткізілетін халықаралық конференцияларға өз делегаттарын жіберуге құқылы екендігін де атап көрсетті (13, 14 тармақтар).

Осы мәлімдемеде ұсынылған қағидалардың кейбірі сол кезеңдегі қалыптасқан саяси ахуалда түркістандықтардың ұлттық мүддесіне сай келе бермегендігі айқын еді. Мысалы, осы мәлімдеменің 9-бабында «Патша өкіметінің жергілікті халықтан саяси әрекеттері үшін күшпен тәркілеп алған жерлерден басқалары, орыс қалалары мен қоныстары орналасқан жерлер және орыс шаруаларының жер үлестері орыс азаматтарының игілігі болып табылып, Ресей республикасы үкіметінің қарауына өтеді» деген қағиданы ымырашылдықты - қазіргі саяси терминологиямен айтсақ толеранттықты басшылыққа алғандық деп қабылдауға болады. Лашиннің бұл әрекеті ұлттық мүддеден бір адым кейінге шегіну болғанымен, стратегиялық жағынан қоғамды жаңғыртуды әлжуметтік сілкіністерсіз іске асыру тұрғысында бір адым алға жылжығандық болды.

Осы мәлімдемедегі тұжырымдардан түркістандық элитаның көшбасшыларының бірі ретіндегі С.Лашиннің саяси көрегендігі анық байқалады. Ол социалистердің идеялары мұсылман елдерінде шарифат қағидаларымен үйлесімділік тапса, онда биліктің террорлық жолға түсуі ықтимал. Бұндай жағдайда ондаған миллион мұсылмандар патша өкіметі кезінде де болып көрмеген қасиетті соғыс «ғазуат» жариялауы мүмкін дегенді айтқан еді. Түркістан мұхтариятының қуып таратылуы мен одан соңғы кезде кең өріс алған азамат соғысы, басмашылық қозғалыстардың шынайы себебін Лашин алдын-ала болжай алды. Сол сияқты, қайраткердің саяси көрегендігі ретінде Түркістан өлкесінің унитарлы мемлекет бола алмайтындығын анық сезініп, оның болашағын федерациялық құрылым ретінде көре алғандығы. Бұл идея түркістандық ұлттық элитаның Лашиннен кейінгі көрнекті өкілдері Т.Рысқұловтың саяси көзқарастарында «Түркі республикасын» құру түрінде, С.Қожановта Түркістанды Ортаазиялық федерацияға айналдыру түрінде көрініс тапқанымен түшкілікті шешімді кеңестік билік ұлттық-территориялық межелеу арқылы іске асырды.

Түркістанда шексіз билікке ұмтылған орыс социалистеріне жолданған мәлімдемедегі улемашылардың ұстанған басты концепциясы отарланғанға дейінгі Түркістанның «исламдық басқару түрін» жаңа жағдайда қалпына келтіру болды. Мемлекеттік басқару аппаратын ұйымдастыру қағидасынан орын алған бұл ерекшеліктің мәні - «Махкама-и-шария» институтын енгізіп, оған жалпымемлекеттік заңдардың жасалуы мен орындалуын шарифат тұрғысынан қадағалайтын өкілеттік беруден туындады.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысында елжүзі саяси күшке айналған бұл саяси ағым – жеке дара құбылыс емес еді. XX ғ. бас кезінде Түркияда (Кіші Азияда деген дұрыс бола ма?) кең өріс алған жастүріктердің саяси ұстанымдарына «Мұсылмандар лигасын» қолдаған, басқару органдары

шейхтар мен улемдардың қолында болған «Бауырлас мұсылмандар» («Альахай» аль-мухамедди) партиясы ашық қарсы шықты. Олар мемлекеттік құрылымды қалыптастыруда «барлық заңдар мен қаулыларды жойып, шариғат заңдарын қалшына келтіруді мақсат етті» [18, л.19]. Ал жастүріктер қозғалысы идеологтарының бірі Ахмед Ризаның өзі «ислам әлеуметтік тұрғыда қарағанда прогреске қолайлы негіз болады», «исламда халифтың сайланбалығы қағидасы орныққан» және «халиф халықтың алдында жауапты» деген тұжырымдары арқылы ислам құндылықтарын қоғамды модернизациялау тетігі ретінде қарастыруға ұмтылады [19, 263.]. Негізінен жастүріктер «мұсылмандық құқықты европалық институттармен үйлестірудің мүмкіндігіне үлкен үміт артты және осы бағытты іске асыру әрекетін жалғастырумен болды» [20, 178]. Сол сияқты олардың бір бөлігі «прогреске тез және елеулі жетістіктермен қол жеткізу үшін европалық институттарды және Батыс елдері қоғамдық өмірінің нормаларын осмаңдық негізге көшіру» жеткілікті деп есептеді. [21, 203]. Демек, Кіші Азия жерінде пайда болған бұл идея Түркістанда одан әрі өріс алып, сунниттік басқару түрінің негізгі қағидаларының бірі – кеңесушілік қағидасын (аш-шұра) басшылыққа алуға ұласты. Демократиялық сипатымен ерекшеленген осы исламдық кеңесушілік қағидасы ХХ ғасырдың 50-80 жылдары бірқатар мұсылман елдерінің мемлекеттік құрылысында қолданыс тапты. Мысалы, Ливияда республикалық басқарудың ерекше түрі – жамахирия құруда осы қағида басшылыққа алынған. Жамахирияның өкіметтік билігінде сайланбалы халықтық конгресс пен комитеттер маңызды қызмет атқарған [22, 113-114].

ХХ ғасырдағы үлкен саяси-әлеуметтік сілкіністерге негіз болған ағымдардың арасында қоғамдық өмірде берік орныға алмағанымен қоғамдық-саяси ойдың жаңа белесі болып танылған Сералы Лашиннің «исламдық социализм» концепциясы оны Түркістан ұлттық элитасы ойшылдарының алдыңғы қатарына қояды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Рүстемов С. «Шуро-и Улема» ұйымының құрылуы мен қызметі //Қазақ тарихы. 2004. №6 (47-52 б)
2. Улуғ Туркистон. 1917. 25 сәуір.
3. Улуғ Туркистон. 1917. 29 сәуір.
4. Улуғ Туркистон. 1917. 23 шілде.
5. РГАСПИ. Ф.71, опись 34, д.1745
6. РГАСПИ. Ф.71, опись 34, д. 1600
7. Бірлік туы. 1917. 20 қазан.
8. Улуғ Туркистон. 1917. 4 тамыз.
9. Туркестанский курьер. 1917. 11 ноября.
10. Шоқай М. Таңдамалы. 2 т. – Алматы, «Қайнар», 1999. –520 б.
11. ӨРООМ. 39-қ., 1-т., 11-іс
12. Улуғ Туркистон. 1917. 16 желтоқсан.
13. РГАСПИ. Ф.71, опись 34, д. 1632
14. Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Сборник документов. Т.2. –Ташкент, 1963.
15. Бірлік туы. 1918. 18 қаңтар.

Х.М.Турсун, Қ.Базарбаев. Серали Лапиннің көзқарастарындағы...

16. Улуғ Туркестон. 1918. 19 қаңтар.
17. Котюкова Т. «Жалобу оставить без последствий» или как Серали Лапин не стал депутатом Государственной думы от Туркестанского края //Қазақстан мұрағаттары №1(5) 2008. 21-28 бб.
18. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). ф. Политархив, Оп. 482, д.862. л.19.
19. Петросян Ю.А.. Младотурецкое движение. М., 1971. С. 263.
20. Дулина Н.А. Реформы танзимата и шариат // Ислам в истории народов Востока. М., 1981. Cohen А. Op. cit. С. 178.
21. Фадеева И.Л. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (Османизм-панисламизм) XIX-начало XX в. М., 1980. С. 203.
22. Сюкияйнен А.Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики. –М.: Наука, 1986. - 254 с.

REZUME

H.TURSUN, K.BAZARBAYEV (Turkistan) MODULE OF “ISLAMIC SOCIALISM” IN POLITICAL VIEWS OF SERALI LAPIN

The article is about political views of Serali Lapin, well-known representative of national elite of Turkestan region in the beginning of 20th century in fighting against colonization. Causes of alternative offers of his “Islamic Socialism” concept in modernization of Turkistan society of Bolshevik rule are disclosed.